

સારાંશ :

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એક મહાન સમાજ સુધારક તરીકે આજે પણ આપણામાં જીવિત છે. તેમણે સમાજમાં ફેલાયેલા અનેક દુર્ગુણો અને અસ્પૃષ્યતા, બાળ - લગ્ન, વિધવાઓની દુર્દશા, સમુદ્ર યાત્રાની મનાઈ, કન્યાઓનાં શિક્ષણની મનાઈ વગેરે દુષણોનો પ્રખર વિરોધ કર્યો હતો. ગાંધીજીનું સ્પષ્ટ માનવું હતું કે આ બધા દુષણોએ જ માનવ સમાજની અધોગતિ કરી છે. અનૈતિકતા અને ભ્રષ્ટાચારનું પ્રમાણ સમાજમાં એટલું બધું હતું જે ભારતીય સમાજને અંદરો અંદર ખાઈ રહ્યો હતો. બીજી બાજુ પ્રખર રૂઢિવાદીઓ અને ધર્મના અનુયાયીઓએ માણસોને અંધશ્રદ્ધામાં નાખવાનું કશું બાકી રાખ્યું ન હતું. ભારત સિવાયના લોકો પણ ભારતને જાદૂટોણાંવાળા લોકોનો દેશ એવું માનતા હતા. આવી કપરી પરિસ્થિતિમાં એક નિષ્કાંચ, કર્મયોગી અને વ્યાવહારિક રાજનૈતિક એવા મહાત્મા ગાંધીજીએ સમાજમાં પ્રસરેલા દુષણો તરફ આખા દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને દેશને સુધારવા માટેનું એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું. આખો દેશ જ્યારે અંગ્રેજોની ગુલામી અને અત્યાચારોથી ઘેરાયેલો હતો ત્યારે ગાંધીજીએ સમગ્ર ભારતના લોકોને એક કરી અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા માટેનું બીડું ઉપાડ્યું હતું. સમાજના એક સાચા સુધારક તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ હંમેશા અમર રહેશે. ગાંધીજીએ સમાજ સુધારણા માટેના ઘણાં એવા કાર્યો કર્યાં હતા જેની કેટલીક ઝાંખી નીચે પ્રમાણે છે.

આવીરૂપ શબ્દો :

ગાંધી દર્શન, અસ્પૃષ્યતા, સાંપ્રદાયિક એકતા, નશાબંધી, મહિલા સશક્તિકરણ, બુનિયાદી શિક્ષણ

ભૂમિકા :

“મુંગા દરિદ્ર નારાયણોના અંતરમાં વસતા પ્રભુ સિવાય બીજા ઈશ્વરને હું ઓળખતો નથી. અને હું એ જનતાની સેવા માટે જ પરમેશ્વરને સત્ય રૂપે કે સત્યને પરમેશ્વર રૂપે ભજુ છું.” -મહાત્મા ગાંધીજી

દુઃખીજનોની મદદ કરવા, અધર્મનો નાશ કરવા અને ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે અસત્યને પરાજિત કરીને સત્યને વિજયી બનાવવા ઈશ્વરને અવતાર ધરવો પડે છે. આ રીતે ગાંધીજીએ પણ દેશ ઉપર આવી પડેલી પરાધીનતા રૂપી આફતમાંથી દેશને સ્વાધીન કરવા જ પોતાનું સર્વશ્ચ સમર્પિત કરી દીધું. દેશને પરતંત્રતાની ગુલામીમાંથી સ્વતંત્ર કરવા જ જાણે તેમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. ઈશ્વર જેમ

અનેક રૂપો ધારણ કરે છે તેમ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની પણ અનેક મુદ્દાઓ જોવા મળે છે. લોકનાયક, ગરીબ - પીડિતજન ઉદ્ધારક, રામરાજયના સ્વપ્નદ્રષ્ટા, માનવ ધર્મના પ્રખર પ્રવક્તા, અહિંસક ચળવળના અગ્રણી, રાષ્ટ્રપિતા, સાહિત્યસર્જક, સાચા વૈષ્ણવજન, ઉત્તમ વક્તા, નીડર લડવૈયા આવા તો અનેક મુદ્દાઓ તેમના બહુમુખી વ્યક્તિત્વમાં સમાયેલા છે. ઈશ્વર માટે એવું કહેવાય છે કે, “ભક્ત જેવા ભાવ સાથે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તપ કરે છે તેવા રૂપે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. મહાત્મા ગાંધીની પ્રતિભાનો સંપૂર્ણ પાર પામવો પણ એટલો જ કઠિન જણાય છે.

ગાંધીજી એ માત્ર વ્યક્તિ નથી વિભૂતિ છે. મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઇન

તેમના વિશે યથાર્થ નોંધ્યું છે કે, ‘ભવિષ્યની પેઢી કદાચ એવું માનવ તૈયાર નહીં થાય કે ખરેખર કોઈ હાડ-માંસનો આવો માનવી ધરતી પર થયો હશે. આજે આપણે જે લઈ રહ્યા છે એ સ્વતંત્ર દેશની આબોહવાનો પ્રત્યેક શ્વાસ એમના ભગીરથ પુરુષાર્થનો મંત્ર આપણાં કાનને સંભળાવી જાય છે. દેશની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટેના તેમના કાર્યોનો એક અલગ ઇતિહાસ છે. તેમણે કરેલા લોકસેવાના કાર્યો અનેક ગ્રંથોની સામગ્રી બની ચૂક્યા છે. ગાંધીજીના આ મહાન વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપતા ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે કે;

“વીસમી સદીના ગુજરાતનાં જ નહીં પણ સમગ્ર ભારતના જીવન તેમ જ સાહિત્ય પર જેમનો અપૂર્વ ઘટનાત્મક પ્રભાવ વિસ્તરેલો છે અને જેમનું પોતાનું અક્ષરધન ૯૦ ઉપરાંત દળદાર ગ્રંથો જેટલું થવા જાય છે એ ‘મહાત્મા’ ના પરમ આદર ભર્યા અને ‘બાપુ’ના આત્મીય ભર્યા અપરનામથી લોકો હૃદયમાં વસી ગયેલા, મહાનુભાવ એટલે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી” મહાત્મા ગાંધીજીએ સમાજની દિશા અને દશા બદલવા માટે ઘણા સમાજ સુધારણાના કાર્યો કર્યા છે જેની થોડી ઝાંખી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે.

સમાજ સુધારક તરીકે ગાંધીજીના કાર્યો :

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ :

ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાને ભારતીય સમાજનો સૌથી મોટો રક્તપિત્ત માનતા હતા. તેમણે કહ્યું કે દરેક ભારતીયે તેને સામાજિક કલંક ગણીને તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આની પાછળ પણ

ગાંધીજી આધ્યાત્મિક તત્વને મૂળ માને છે. ગીતા અને વેદાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તમામ જીવો અને મનુષ્યોમાં એક જ આત્માનો અંશ છે. તેથી બધાંને સમાન દરજ્જો આપ્યા વિના, જીવનમાં ન તો અહિંસાનો સંપૂર્ણ અવતાર થશે અને ન તો સામાજિક પ્રગતિ શક્ય બનશે. બધા મનુષ્યો એક જ ઈશ્વરના સંતાનો છે, તેથી તેમનો અસ્પૃશ્યતાનો સિદ્ધાંત ભારપૂર્વક જણાવે છે કે ‘માણસ અને માણસ વચ્ચેનો ભેદ નાબૂદ થવો જોઈએ.

ગાંધીજી પ્રાચીન ભારતીય જીવનશૈલીમાં જાતિ પ્રથાને આદર્શ સ્થિતિ માનતા હતા. તેમણે કહ્યું કે અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનો અર્થ ઉંચ અને નીચનો ભેદ ન હોવો જોઈએ, વૈવાહિક અથવા સામાજિક સંબંધો પર કોઈ પ્રતિબંધ ન હોવો જોઈએ, જાતિ પ્રથાનો અંત આવવો જોઈએ અને પછી આપણો સમાજ પ્રાચીન વર્ણ વ્યવસ્થાનું સ્થાન લેશે. ગાંધીજી કહે છે કે વાસ્તવમાં આજે વર્ણોનું અસ્તિત્વ ખતમ થઈ ગયું છે. વર્ણોનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ માત્ર હિંદુઓ માટે જ નહીં સમગ્ર માનવતા માટે છે. જો કે વર્ણ જન્મથી નક્કી થાય છે, પરંતુ તેનું રક્ષણ કર્તવ્ય નિભાવવાથી થાય છે. બ્રાહ્મણ માતા-પિતાનો પુત્ર બ્રાહ્મણ કહેવાશે, પરંતુ પુખ્ત વયે બ્રાહ્મણના ગુણો તેના જીવનમાં પ્રગટ ન થાય તો તેને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહીં. બીજી બાજુ જે વ્યક્તિ જન્મથી બ્રાહ્મણ નથી પરંતુ તેના વર્તનમાં બ્રાહ્મણના ગુણો દર્શાવે છે તો તે બ્રાહ્મણ ગણાશે. જો કે તે પોતે બ્રાહ્મણ હોવાનો ઇનકાર કરી શકે છે. ગાંધીજી કહે છે કે આ

નિયમનું પાલન કુદરતી રીતે થવું જોઈએ અને તેમાં શરમ કે પ્રતિષ્ઠાનો કોઈ વિચાર ન હોવો જોઈએ. આ નિયમનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે ધંધા-વ્યવસાયમાં કોઈ ઊંચ-નીચ નથી. બધા સમાન છે અને સંન્યાસીની જેમ મિલકતનો ઉપયોગ સમાજના ભલા માટે થવો જોઈએ. તેથી વર્ણ શાસનમાં અસ્પૃશ્યતા જેવા રક્તપિત્તને અવકાશ નથી.

ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાને પાપ માનતા હતા અને તેને લોકશાહીની ભાવના વિરુદ્ધ માનતા હતા. તેઓ માને છે કે માનવ શ્રમના મહત્વના ઉલ્લંઘનની સાથે તે ઘણી આર્થિક સમસ્યાઓને પણ જન્મ આપે છે. અસ્પૃશ્ય સમાજનો નબળો અને ગરીબ ભાગ છે અને તેઓ ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહે છે અને અનેક પ્રકારના રોગોથી ઘેરાયેલ છે. તેમના માટે રોજગારના સાધનો પણ મર્યાદિત છે. અસ્પૃશ્યતા પર તેમણે કહ્યું છે કે, “અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી એ હિંદુઓ માટે એક તપસ્યા છે જેની જરૂર અસ્પૃશ્યોના શુદ્ધિકરણની નથી, પરંતુ કહેવાતી ઉચ્ચ જાતિઓના શુદ્ધિકરણની છે.” જે ધર્મ કે રાષ્ટ્ર અન્યાય, અસત્ય અને અહિંસામાં માને છે, તે આ પૃથ્વી પરથી ભૂંસાઈ જશે. તેમણે એ પણ કહ્યું છે, “ અસ્પૃશ્યતાના ગંભીર સ્વરૂપે મને હંમેશા દુઃખ આપ્યું છે, કારણ કે હું મારી જાતને કદર હિંદુ માનું છું. મને કોઈપણ હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં અસ્પૃશ્યતાની તરફેણમાં કોઈ દલીલ મળી નથી. જો હિંદુ ધર્મ આમાં માનતો હોય તો હું પોતે હિંદુ ધર્મ છોડતા અચકાઈશ નહીં.

સાંપ્રદાયિક એકતા :

ગાંધીજીના વિચારમાં કોમી એકતા અને સૌહાર્દનું મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે. તેમના મતે, 'હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનો અર્થ માત્ર હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે એકતા નથી, પરંતુ તે બધા લોકો વચ્ચે એકતા છે જેઓ ભારતને પોતાનું ઘર માને છે, પછી ભલે તે કોઈપણ સંપ્રદાયના હોય. હિંદુ ધર્મની સાથે ગાંધીજીએ ઈસ્લામનો પણ ખૂબ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેણે લખ્યું છે કે તે એવા ધર્મના અનુયાયી છે જે તમામ ધર્મોને સાચા માને છે. તેથી તે દાવો કરી શકે છે કે તે ખ્રિસ્તી છે, બૌદ્ધ છે, મુસ્લિમ છે અને પારસી પણ છે. તેમણે સાંપ્રદાયિક એકતાને માત્ર ઐતિહાસિક જરૂરિયાત જ નહીં પરંતુ સામાજિક જરૂરિયાત તરીકે પણ ગણી હતી. તેમણે અહિંસાને એકતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અને સર્વોદયને તેનું લક્ષ્ય ગણાવ્યું. કોમી એકતા માટે ગાંધીજીનો અભિગમ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક હતો. તેમનું માનવું હતું કે તમામ ધર્મોમાં સત્યનું કોઈ ને કોઈ તત્વ હોય છે. બધા ધર્મો ઈશ્વર સુધી પહોંચવાના અલગ-અલગ માર્ગો છે, બધા ધર્મોમાં સમાન નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો છે. આથી કોઈ પણ ધર્મ બીજા કોઈ ધર્મ કરતાં ચડિયાતો નથી. દરેક વ્યક્તિએ અન્ય ધર્મોનો આદર કરવો જોઈએ. સાંપ્રદાયિક સમસ્યાનો ઉકેલ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે દરેક વ્યક્તિ પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મનું પાલન કરવાની સાથે અન્ય ધર્મો અને તેમના અનુયાયીઓને યોગ્ય સન્માન આપે.

સર્વધર્મ સમભાવ :

ગાંધીજી કોઈ એક જાતિ કે ધર્મમાં માનતા નહોતા પરંતુ 'સર્વ ધર્મ સમભાવ'માં માનતા હતા. તેમનું માનવું છે કે 'માનવતા'ની રક્ષા એ તમામ ધર્મો અને ધર્મોનો મૂળ સિદ્ધાંત છે. બધા ધર્મો ઉપદેશ આપે છે કે વિશ્વના તમામ મનુષ્યો અને ભાઈઓ સમાન છે. તમામ ધર્મોએ તેમના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં ક્ષમાને સૌથી મોટો દરજ્જો આપ્યો છે. બધા ધર્મો અન્યાયનો બદલો સારા વર્તનથી આપવાનો માર્ગ સૂચવે છે. ગાંધીજીએ એક તરફ હિંદુ ગ્રંથો - વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ અને ગીતા વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો, તો બીજી તરફ તેમણે કુરાન અને પચગમ્બરના જીવનચરિત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો. એટલું જ નહીં પરંતુ તેણે બાઈબલ, ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને પારસી ધર્મનો પણ અભ્યાસ કર્યો. આ બધાના અભ્યાસમાંથી જે સાર નીકળ્યો તેનાથી તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે તમામ ધર્મોમાં મૂળભૂત એકતા છે. તેમણે લખ્યું, "વિવિધ ધર્મોનો સહકાર ત્યારે જ સ્થાપિત થઈ શકે છે જ્યારે વિવિધ ધર્મોના અનુયાયીઓ સક્રિયપણે એકબીજાના ધર્મ માટે આદર વ્યક્ત કરે છે." તેણે પોતાને હિંદુ તેમજ મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી ગણાવ્યા. તેમની પ્રાર્થનામાં બાઈબલ અને કુરાનના ભાગો પણ હાજર હતા. તેમણે અસહકાર આંદોલનના કાર્યક્રમમાં 'ખિલાફત' ના પ્રશ્નનો સમાવેશ કર્યો. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા જાળવવા માટે, તેમણે હંમેશા ધર્મના આધારે ભારતના ભાગલાનો વિરોધ કર્યો.

15 ઓગસ્ટ 1947 ના રોજ જ્યારે ભારત તેનો પ્રથમ સ્વતંત્રતા દિવસ ખૂબ જ

આનંદ સાથે ઉજવી રહ્યો હતો ત્યારે એક હતાશ ગાંધીજી બંગાળમાં કોમી રમખાણો દરમિયાન લોકોને સાંત્વના આપતા હતા. દેશના વિભાજનને 'આધ્યાત્મિક અકસ્માત' ગણાવીને તેમણે સ્વતંત્રતા સમારોહમાં ભાગ લેવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. તેઓ કહેતા હતા કે "આપણી સ્વતંત્રતા ત્યારે જ પૂર્ણ થશે જ્યારે રાજકુમારને જાતિ, પદ કે ધર્મના ભેદભાવ વિના સમાન સ્વતંત્રતા મળશે. જેટલો ખેડૂત, જમીનદાર જેટલો ભૂમિહીન ખેડૂત, તેટલો હિંદુ. મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ જેટલા જૈનો, યહૂદીઓ તેટલા શીખ. ગાંધીજીએ તેમનું સમગ્ર જીવન સાંપ્રદાયિક એકતા માટે સમર્પિત કર્યું હતું.

નશાબંધીના પૂર્ણ સમર્થક :

ગાંધીજી દારૂબંધીના સંપૂર્ણ સમર્થક હતા. તે માનતા હતા કે દારૂ પીવું એ ભયંકર પાપ છે. તેમના મતે એક શરાબી અને ચોર એક જ કોથળીના કાગ છે, કારણ કે જ્યાં ચોર માત્ર પૈસા અને સંપત્તિની ચોરી કરે છે. ત્યાં એક શરાબી માત્ર તેની સંપત્તિ જ નહીં, પરંતુ તેના અને તેના પાડોશીના સન્માનને પણ જોખમમાં મૂકે છે. કારણ કે પીવાથી શરીર અને આત્મા બંનેને નુકસાન થાય છે. તેથી તે દારૂ વ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે હાનિકારક છે. તેમનું માનવું હતું કે આલ્કોહોલ અને અન્ય માદક દ્રવ્યોનો ઉપયોગ લોકોના ચારિત્ર્યને બગાડે છે. નશાના કારણે લોકો ઘરની આવક બગાડે છે, પરિણામે ઘરની સુખ-શાંતિ પણ બરબાદ થઈ જાય છે.

ગાંધીજીએ કહ્યું કે લોકો દ્વારા દારૂ અને માદક દ્રવ્યોના સેવનથી રાષ્ટ્રનું પતન

થઈ શકે છે અને તે સંપૂર્ણ રીતે બરબાદ થઈ શકે છે. 1929 માં તેમણે આ વિષય પર કહ્યું, " જે રાષ્ટ્રના લોકો દારૂ પીવાના વ્યસની છે, તેનો વિનાશ સિવાય કોઈ ભવિષ્ય નથી. ઇતિહાસ એ વાતનો સાક્ષી છે કે આ ખરાબ આદતે સામ્રાજ્યોનો નાશ કર્યો છે. દારૂના આ દુષણોને કારણે તેમણે સમગ્ર ભારતમાં દારૂબંધીને સમર્થન આપ્યું હતું. તેમણે કહ્યું, " જો મને એક કલાક માટે પણ ભારતનો સરમુખત્યાર બનાવવામાં આવે તો હું સૌથી પહેલું કામ વળતર વિના તમામ દારૂની દુકાનો બંધ કરીશ. તેઓ કહેતા હતા કે બાળકોના શિક્ષણ અને આરોગ્ય પાછળ જે પૈસા ખર્ચવા જોઈએ તે દારૂમાં વેડફાઈ જાય છે. પોતાના આદર્શ સમાજની રૂપરેખા રજૂ કરતાં તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે તેમના આદર્શ સમાજમાં ન તો ડ્રગ્સનું ઉત્પાદન થશે કે ન તો વેચાણ થશે. પરંતુ ગાંધીજીના અકાળે અવસાનને કારણે તેમનું સ્વપ્ન પૂરું થઈ શક્યું નહીં. આજે પણ દેશમાં દારૂ અને માદક દ્રવ્યોનું સેવન બેફામ છે.

સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન :

ભારતીય જીવનશૈલી અને વિચારસરણીમાં ગાંધીજીના મહત્વપૂર્ણ યોગદાનમાંનું એક મહિલા અધિકારો અંગેના તેમના વિચારો અને યોગદાન છે. તેઓ સમાજમાં પ્રવર્તતી સામાન્ય માન્યતા સાથે સહમત નહોતા કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા નબળી છે. તેમના મતે, સ્ત્રી ન તો પુરુષ દ્વારા માણવાની વસ્તુ છે કે ન તો પુરુષની હરીફ છે. ગાંધીજીના વિચારના અભ્યાસ પરથી એવું જણાય છે કે તેઓ એક

નારીવાદી વિચારક હતા, જેમણે પિતૃસત્તાક મૂલ્યોના આધારે લિંગ સમાનતાના મુદ્દાઓનું સર્જન કર્યું હતું અને તેનું નિરાકરણ કર્યું હતું. મહિલાઓની વ્યક્તિગત શક્તિને બદલે ગાંધીજીને તેમની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિમાં અપાર વિશ્વાસ હતો. ગાંધીજી ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓની દુર્દશાથી ખૂબ જ દુઃખી હતા. તેમણે એ દલીલ સ્વીકારી ન હતી કે સ્ત્રીઓ બુદ્ધિ અને ક્ષમતામાં પુરુષો કરતાં કોઈક રીતે ઓછી છે.

ઈતિહાસને સાક્ષી માનતા તેઓ કહે છે કે પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીઓ જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં પુરુષો કરતાં આગળ હતી અને તેઓએ સામાજિક જીવનમાં પોતાનો ઉછેર કર્યો. સ્ત્રી એ આત્મ-બલિદાનનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે અને સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન દરજ્જો છે, બીજા વિના એકના અસ્તિત્વ માટે કોઈ વાજબી નથી. ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો, "સ્ત્રીઓ અને પુરુષો એકબીજાના પૂરક છે અને પોતપોતાની અનોખી જોડી બનાવે છે. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે મહિલાઓને સમાજમાં પુરુષો સમાન દરજ્જો મળવો જોઈએ કારણ કે તેઓ બુદ્ધિમત્તાની દ્રષ્ટિએ કોઈપણ રીતે પુરુષોથી ઓછી નથી અને સમાજમાં મહત્વપૂર્ણ જવાબદારીઓ સંભાળે છે. તેમના મતે, "સ્ત્રીઓ સમાન માનસિક શક્તિવાળા પુરુષોની ભાગીદાર બને છે. તેથી માનવ સમાજના જીવનમાં તેમને સમાન અધિકારો મળવા જોઈએ અને તેમને પણ પુરુષોની જેમ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

ગાંધીજી કહેતા હતા કે સ્ત્રીઓ તેમના ઘરની અંદર પુરુષો સાથે અવ્યવસ્થિત અને જોડાયેલ વસ્તુની જેમ રહે છે અને તેમનો મોટાભાગનો સમય તેમના પતિની ખુશીઓ પૂરી કરવામાં પસાર થાય છે. તેઓ સ્ત્રીઓની આ ઘરેલું ગુલામીને અશ્લીલતાનું પ્રતીક કહેતા હતા. તેમણે મહિલાઓને પુરુષોની સમાન ઊભા રહેવાની ભારપૂર્વક અપીલ કરી. તેઓએ પોતાના ઇન્દ્રિય આનંદ પૂરા કરવા માટે મશીન બનીને માણસોના હાથમાં ન રમવું જોઈએ, પરંતુ પોતાનો વિકાસ કરીને સમગ્ર માનવતાના વિકાસમાં સહભાગી થવું જોઈએ. તેમના શબ્દોમાં, "સ્ત્રી પુરુષને જન્મ આપે છે, તે તેના માંસ અને હાડકાંમાંથી તેનું માંસ અને હાડકાં મેળવે છે. એટલા માટે તમે તમારા પગ પર ઊભા રહો અને આગળ વધો અને વિશ્વને તમારો સંદેશ આપો. મહિલાઓને સંબોધતા ગાંધીજીએ 1931માં ' યંગ ઈન્ડિયા'માં લખ્યું હતું, " ભારતનું ભવિષ્ય તમારા પગ પર ટકે છે કારણ કે તમે જ ભાવિ પેઢીનો વિકાસ કરશો." તમે ભારતના આ બાળકોને ઈશ્વર ભક્ત અને તેજસ્વી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બનાવી શકો છો અથવા તમે તેમને એટલા નબળા બનાવી શકો છો કે તેઓ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી શકતા નથી. તેઓ વિદેશી શાસન હેઠળ રહેવા માટે એટલા ટેવાયેલા છે કે તેઓ ભવિષ્યમાં તેમાંથી મુક્ત થવા માંગતા નથી.

બાળ લગ્નના પ્રખર વિરોધી :

ગાંધીજીએ બાળ લગ્નની પ્રથાને ભારતીય મહિલાઓ માટે એક મહાન

અભિશાપ અને હિંદુ સમાજ પર કલંક ગણાવ્યો હતો. જ્યારે શારદા કાયદામાં લગ્નની ઉંમર વધારીને 14 વર્ષ કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી ત્યારે ગાંધીજીને લાગ્યું કે આ મર્યાદા વધારીને 16 કે 18 વર્ષ કરવી જોઈએ. જે માતા-પિતાએ પોતાની દીકરીને નાની ઉંમરે પરણાવી દેવાની ભૂલ કરી છે, તેમના માટે ગાંધીજીએ આગ્રહ કર્યો હતો કે જો તેમની દીકરી બાળવિધવા બને તો તેના ફરીથી લગ્ન કરવા જોઈએ. તેમણે કહ્યું, "સ્વેચ્છાએ વિધવા બનવું એ હિંદુ ધર્મની અમૂલ્ય ભેટ છે. પરંતુ બળજબરી એ અભિશાપ છે. મને લાગે છે કે જો તેમને બળજબરીથી રોકવામાં ન આવે અને હિંદુ જાહેર અભિપ્રાયનો કોઈ ડર ન હોય તો ઘણી વિધવાઓ કોઈપણ ખચકાટ વિના ફરીથી લગ્ન કરી શકે છે. ગાંધીજીએ માત્ર મહિલાઓની સામાજિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા જ નહીં પરંતુ તેમની રાજકીય સ્વતંત્રતાની પણ હિમાયત કરી હતી. તેઓ મહિલાઓના મતાધિકારના પ્રબળ સમર્થક હતા. તેમણે કહ્યું કે મહિલાઓએ રાજકારણમાં પુરુષોની જેમ મતદાનના અધિકારની સાથે સમાન રીતે ભાગ લેવો જોઈએ. તે એવા કાયદાઓને રદ કરવાની તરફેણમાં હતા જે મહિલાઓને સમાન દરજ્જો આપવાની વિરુદ્ધ હતા. મહિલા સશક્તિકરણ માટે તેમણે કરેલા પ્રયાસોને નકારી શકાય તેમ નથી. તેમણે તેમના સર્જનાત્મક કાર્યક્રમો દ્વારા મહિલાઓમાં જાગૃતિ લાવી અને તેમને તમામ ક્ષેત્રોમાં આગળ વધવાની તક આપી.

બુનિયાદી શિક્ષણના હિમાયતી :

ગાંધીજીએ દેશના સામાન્ય અને રાજકીય ઉત્થાન માટે શિક્ષણની નવી સંસ્કૃતિને આવશ્યક ગણાવી હતી. એટલા માટે તેમણે તેમના કાર્યકરો સાથે મળીને દેશના ઘણા ભાગોમાં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ઘણા પ્રયોગો કર્યા. તેમણે કહ્યું કે શિક્ષણનો સાચો હેતુ વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ગુણોનો વિકાસ કરવાનો છે. વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ ત્યારે જ શક્ય બને છે જ્યારે શિક્ષણમાં જ્ઞાન સાથે ક્રિયા અને વિચાર સાથે આચારનો સમન્વય હોય. શિક્ષણની સૌથી મૂળભૂત જવાબદારી માતાપિતા પર રહે છે જેઓ બાળકના વિચારો, લાગણીઓ અને વર્તનને સૂક્ષ્મ અને ઊંડી અસર કરે છે. બાળક માતાના ગર્ભમાં રહે છે ત્યારથી જ માતા-પિતાનો પ્રભાવ બાળક પર પડવા લાગે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી માતા-પિતા પોતે પોતાનો આદર્શ ઉચ્ચ ન રાખે ત્યાં સુધી બાળક પર તેની અસર થઈ શકે નહીં. ડેવીની જેમ ગાંધીજી પણ 'કરીને શીખવવા' પર ખૂબ ભાર મૂકે છે. તેમણે હરિજનમાં લખ્યું છે કે, "મનના સાચા શિક્ષણ માટે ભૌતિક તત્વોનો યોગ્ય ઉપયોગ જરૂરી છે. શારીરિક શક્તિ અને કામના અંગોના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગથી સુંદરથી સુંદર અને ઝડપી માનસિક વિકાસ શક્ય બની શકે છે. આ તેના મૂળભૂત શિક્ષણનો આધાર છે. આ પદ્ધતિ મુજબ અમુક પ્રકારની હસ્તકલા કે કારીગરી દ્વારા જ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આમાં તમામ સાહિત્યિક અને વૈજ્ઞાનિક ઉપદેશો એક અથવા બીજી હસ્તકલા પર કેન્દ્રિત છે. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તેને 'સેમવે-મેથડ' કહી

શકાય. 20 શિક્ષણને અમુક હસ્તકલા સાથે જોડીને, વિદ્યાર્થી શારીરિક રીતે સક્ષમ, બૌદ્ધિક રીતે સતર્ક અને આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર બને છે. વિદ્યાર્થીને મેન્યુઅલ વર્કમાંથી પણ થોડી આવક થાય છે, જેના કારણે શિક્ષણ ફી માં આંશિક સ્વતંત્રતા છે. આમાં સરકાર પર શિક્ષણ પર થતા ખર્ચનો બોજ થોડો ઓછો થશે, જેના કારણે શિક્ષણનું મહત્તમ વિસ્તરણ પણ શક્ય બનશે. ગાંધીજીએ ખાસ કરીને ગામડાઓને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણની આ પદ્ધતિની શોધ કરી હતી. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે ગામડાના છોકરાઓએ આજીવિકાનો કોઈ ને કોઈ ઉદ્યોગ વધુ કાર્યક્ષમ રીતે શીખવો જોઈએ. તેમનું માનવું હતું કે આ રીતે ગામડાનું પુનરુત્થાન શક્ય બનશે અને ગામડાઓમાંથી શહેરો તરફ સ્થળાંતરનો ટ્રેન્ડ પણ અટકશે.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણના હિમાયતી :

ગાંધીજી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણના સમર્થક હતા. તેમણે કહ્યું કે ભારતમાં અંગ્રેજ શાસકો દ્વારા ચલાવવામાં આવતી શિક્ષણ પ્રણાલી ભારતીય યુવાનોને દેશની સંસ્કૃતિથી દૂર લઈ જઈ રહી છે અને તેના કારણે તેમનો દૃષ્ટિકોણ દૂર થઈ ગયો છે. તેથી જ ગાંધીજીએ અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રણાલીના વિકલ્પ તરીકે 'મૂળભૂત શિક્ષણ' ની તેમની યોજના રજૂ કરી. ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિકાસ પર ભાર મૂકતા હતા જેથી બાળકોમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિની અંદરના સૌથી સુંદર તત્વો અને રાષ્ટ્રીય સંભાવનાઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસ પેદા થાય. આના વિના કોઈ વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર

ઉપર નહીં આવી શકે. પરંતુ તેની સાથે સાથે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય એ પણ હોવો જોઈએ કે વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર પોતાની શક્યતાઓ અને શક્તિઓનો વિકાસ એવી રીતે કરે કે સમગ્ર માનવજાતની એકતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમરસતા ઊભી થઈ શકે. ગાંધીજી મૂળભૂત શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિને આત્મનિર્ભર બનાવવાની સાથે સાથે નૈતિક મૂલ્યો પણ શીખવે છે જેથી વ્યક્તિ યોગ્ય વર્તન કરી શકે. આનાથી લોકો આત્મનિર્ભર બનશે અને બેરોજગારી જેવા ભયાનક રોગમાંથી પણ છુટકારો મેળવી શકશે.

તારણો :

આ બધા અભ્યાસ પછી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગાંધીજીના સામાજિક વિચારોએ તેમના વિચારને સામાજિક આધાર પૂરો પાડ્યો હતો. તેમણે માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રે જ ઊંડો ફેરફાર કર્યો ન હતો પરંતુ જીવનની વ્યાપક સમજને કારણે તેમણે સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને આર્થિક વગેરે તમામ ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ કરી હતી. તેમણે સ્ત્રીઓને જાગૃત કરી, સામાજિક દુષણોનો નાશ કર્યો અને અસ્પૃશ્યો અને પીડિતોને ખાતરી આપી. તેમણે ખેડૂતોને વ્યક્તિત્વની ભાવનાથી જોયા, ઘણા ગૃહ ઉદ્યોગોને બચાવ્યા અને ઘણી દેશી કળાઓને પુનર્જીવિત કરી. આચાર્ય ક્રિપલાણીએ ગાંધીજી વિશે લખ્યું છે કે, "સત્ય, અહિંસા અને સાધનાની શુદ્ધતા દ્વારા રાજનીતિનું આધ્યાત્મિકકરણ કરીને, સત્યાગ્રહ દ્વારા અન્યાય અને નિરંકુશતાનો સામનો કરીને અને તેમના રચનાત્મક કાર્યક્રમો દ્વારા, ગાંધીજીએ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક

જીવનમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો." સંકલન કર્યું અને અસરકારક લોકશાહીની સ્થાપના કરીને, તેમણે ન્યાય અને સમાનતા પર આધારિત સમાજનો પાયો નાખીને વિશ્વ શાંતિનો માર્ગ મોકળો કર્યો.

સંદર્ભ :

1. ગાંધી મોહનદાસ (2012) મારા સ્વપ્નનું ભારત, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
2. ગાંધી મોહનદાસ (2012) ગ્રામ સ્વરાજ, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
3. ગાંધી મોહનદાસ (2014) સત્યના પ્રયોગો, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
4. ગાંધી મોહનદાસ (1940) ગાંધી વિચાર દોહન, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
5. પટેલ મગનભાઈ (2013) ગાંધીજીનું ધર્મદર્શન, અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય
6. મકનજી લલ્લુભાઈ (2005) સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રી જીવનની સમસ્યાઓ, અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
7. ભદ્ર ઉષાબેન (1982) અમદાવાદ શહેરની સ્ત્રી નેતૃત્વ શક્તિ, (1920 થી 1947) અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી.

8. જાની ગૌરાંગ (2013) આયનમાં
સમાજ, રાજકોટ : ફૂલછાબ
પ્રકાશન.
9. ભરતન કુમારપ્પા, ધ સ્ટેરી ઓફ
માય લાઈફ, નવજીવન ટ્રસ્ટ,
અમદાવાદ : ૨૦૦૦
10. મનોજ સિન્હા (સંપાદિત), ગાંધી
સ્ટડીઝ, ઓરિએન્ટ બ્લેકસ્વાન,
નવી દિલ્હી, 2011, પૃષ્ઠ. 165
11. એ જે, પી. 133 અનિલ દત્ત મિશ્રા,
ગાંધી એ સ્ટડી, પીયર્સન
પબ્લિશર્સ, દિલ્હી, 2012, પૃષ્ઠ.
228
12. એ જે, પી. 94-95 એસ. આર.
બક્ષી, ગાંધી અને સત્યાગ્રહની
તેમની તકનીકો, સ્ટર્લિંગ પબ્લિશર્સ
પ્રા. લિ. , નવી દિલ્હી, 1987, પૃષ્ઠ.
71-77
13. વીરેન્દ્ર કુમાર સક્સેના, ગાંધી અને
અહિંસા શિક્ષણ, રીતુ પબ્લિકેશન્સ,
જયપુર, 2015, પૃષ્ઠ. 10